

Με τή σειρά της ή θεωρία κατευθύνει και διαμορφώνει τήν πράξη.

Τò θετικό στοιχείο του Διαφωτισμοῦ, σύμφωνα με τις αναλύσεις τής Σχολής τής Φρανκφούρτης, είναι ὁ εὐδαιμονισμός του, ὅπως ἐκφράζεται ἀπό τόν Helvétius ἢ, με τήν καθαρὰ ἡδονιστική μορφή του, ἀπό τόν Lamettrie και τόν Sade¹. Ὁ εὐδαιμονισμός προϋποθέτει τήν κριτική και ἀμφισβήτηση τής αὐθεντίας, ἰδίως ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι στό δέκατο ὄγδοο αἰώνα οἱ ἠθικές ἀντιλήψεις, πού ἔχουν τὸ κύρος τής αὐθεντίας, εἶναι συνυφασμένες με τόν ἀσκητισμό και τήν ἄρνηση τοῦ ἠθικά θεμιτοῦ χαρακτήρα τής ὑποκειμενικῆς ἀναζητήσεως τής ἡδονῆς. Ταυτόχρονα ὁ εὐδαιμονισμός ἐνισχύει τήν κριτική στάση ἀπέναντι στήν αὐθεντία πού προϋποθέτει. Ὁ εὐδαιμονισμός ἐκτελεῖ τήν κριτική λειτουργία του, γιατί προϋποθέτει ὅτι κριτήριο για τὸ ἀγαθὸ ἢ τὸ κακὸ εἶναι ἡ ὑποκειμενική ἐμπειρία για τὸ εὐχάριστο ἢ τὸ δυσάρεστο. Ὅταν ἡ πράξη τοῦ ἀνθρώπου κατευθύνεται ἀπό τήν ἐμπειρία αὐτή, παύει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπό τις ἀξίες, πού ἐξυπηρετοῦν μιὰ προνομιούχο κοινωνική κατηγορία και πού ὁ Διαφωτισμός χαρακτήριζε σάν πλάνες, προλήψεις ἢ δεισιδαιμονίες. Ἡ ἀνάλυση τής Σχολῆς τής Φρανκφούρτης τείνει νὰ ταυτίσει τὸ ὑποκειμενικὸ βίωμα με τήν κριτική στάση. Παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὑποκειμενικὸ βίωμα, ἀκόμα και με τήν εὐδαιμονιστική μορφή του, μπορεί νὰ κατευθύνεται ἀπό τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον και ἰδιαίτερα ἀπό μιὰ κοινωνική κατηγορία, ὅταν εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργεῖ τοὺς ἐρεθισμοὺς και τὰ ἀνταντακλαστικά πού ἐνισχύουν τήν ἐπιβολή της. Τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐκφράζεται ἀπό τόν ἀσκητισμό τοῦ Ροβιεσπιέρρου, ὄχι τόν ἡδονισμό τοῦ Sade.

Ἡ συσχέτιση τοῦ εὐδαιμονιστικοῦ ἡδονισμοῦ και τοῦ κριτικοῦ πνεύματος ὀδηγεῖ τή Σχολή τής Φρανκφούρτης στή συσχέτιση τοῦ κριτικοῦ πνεύματος και τοῦ ἐμπειρισμοῦ². Ἡ Σχολή τής Φρανκφούρτης συνδέει με τὸ Διαφωτισμό τόν ἐμπειρισμό τοῦ Locke ἢ τοῦ Hume. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἀναγνωρίζει τὴ δυνατότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ σχηματίζει ἐντυπώσεις για τὸ περιβάλλον ἢ για τὸ περιεχόμενο τής συνείδησής του. Ἀπ' αὐτὲς σχηματίζεται ἡ γνώση. Ἐτσι τὸ ὑποκείμενο ἀναπτύσσει μιὰ μορφή δυναμισμού. Δὲν καταγράφει παθητικὰ τοὺς ἐρεθισμοὺς πού προέρχονται ἀπό τὸ περιβάλλον. Ὁ ἐμπειρισμός τοῦ Διαφωτισμοῦ ὀδηγεῖ στή γνωσιολογική, ἠθική ἢ κοινωνική κριτική σύμφωνα με τή Σχολή τής Φρανκφούρτης.

Ὁ ἐμπειρισμός αὐτός, πού προϋποθέτει και ἀναγνωρίζει τήν ἀθορμησία και τὸ δυναμισμό τοῦ ὑποκειμένου, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τόν

1. M. Jay, *The Dialectical Imagination*, σ. 58.

2. *The Dialectical Imagination*, σ. 62-63.

ἐμπειρισμό τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως τὸν ἐκφράζει λ.χ. ὁ Λογικὸς Θετικισμὸς. Ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ καιροῦ μας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ, υἱοθετεῖ καὶ ἐνισχύει τὴ φετιχιστικὴ λατρεία τῶν γεγονότων. Ἡ ὑποκειμενικὴ συνείδηση τὰ καταγράφει παθητικά, ὑποτάσσεται σ' αὐτὰ ἐσωτερικά, χωρὶς νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὰ κρίνει. Ἡ κοινωνικὴ κατηγορία, πού ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κατασκευάσει ὀρισμένα γεγονότα, ἔχει καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγξει τὸ στοχασμὸ καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, πού ὑποτάσσονται ἢ προσαρμόζονται σ' αὐτά. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ Λογικοῦ Θετικισμοῦ υἱοθέτησαν μιὰ στάση κοινωνικῆς ἢ πολιτικῆς κριτικῆς ἦταν συμπτωματικὸ. Δὲν ἦταν λογικὴ συνέπεια τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ στοχασμοῦ τους. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ τάση ὀρισμένων φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ ἀποφεύγουν τὴν κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ κριτικὴ δὲν ἀποτελεῖ τὴ λογικὴ συνέπεια τοῦ ἐμπειρισμοῦ τους. Ἐκφράζει τὴν ἐπιβίωση μεταφυσικῶν ἢ θεολογικῶν μορφῶν σκέψης στὸ στοχασμὸ τους, μὲ τίς ὁποῖες ἐκλογικεῦνται οἱ παραστάσεις, πού εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τους.

Ἡ συσχέτιση τοῦ ἐμπειρισμοῦ, στὸ βαθμὸ πού εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὴν κριτικὴ τῆς αὐθεντίας κάθε μορφῆς δημιουργεῖ ἀμφιβολίες. Ἡ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Νεύτωνα ἢ τίς ἀναφορὲς τοῦ Montesquieu καὶ τῶν Φυσιοκρατῶν στὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸν ὀρθὸ λόγον, δὲν εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἐμπειρικὴ χωρὶς νὰ ἀπλουστευτῆ. Ὁ κριτικὸς χαρακτήρας τοῦ Διαφωτισμοῦ συνδέεται μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ του καὶ τίς ὀλιστικὲς τάσεις τῆς ἀνθρωπολογίας του. Ὁ γνωσιολογικὸς ἐμπειρισμὸς καὶ ἡ αἰσθησιαρχικὴ ἐξήγηση τῆς γνώσης, στὸ βαθμὸ πού χαρακτηρίζουν τὴ σκέψη ὀρισμένων φιλοσόφων τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, ὅπως τοῦ Locke ἢ τοῦ Condillac, προσφέρουν συμπληρωματικὰ μόνο ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀσκηθῆ κριτικὴ ἐνάντια στὴ «μαγεία» πού ἀσκοῦν στὴ νόηση, ἀναστέλλοντας τὸ φωτισμὸ της, θεολογικὲς ἢ μεταφυσικὲς ἔννοιες.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Adorno καὶ τοῦ Horkheimer, ὁ Διαφωτισμὸς, παρὰ τὸν ἡδονιστικὸ εὐδαιμονισμὸ καὶ τὸ γνωσιολογικὸ ἐμπειρισμὸ πού τὸν διακρίνουν, ἀρνιέται τελικὰ τὸ κριτικὸ πνεῦμα, πού ἀρχικὰ κατευθύνει τίς ἀναλύσεις του. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ σὰν λογικὴ ἀνάπτυξη, ἀποτελεῖ ὅ, τι ὁ Adorno καὶ ὁ Horkheimer ὀνομάζουν «διαλεκτικὴ» τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Διαφωτισμὸς παραιτεῖται ἀπὸ τὸ κριτικὸ πνεῦμα του, ὅταν καταλήγει στὴν ἔννοια τῆς προόδου¹. Ἡ ἔννοια

1. M. Jay, ὅπ. παρ., σ. 213.

της προόδου, όπως και αν έρμηνευτή, σημαίνει την κοινωνικοποίηση του ανθρώπου, που τον μεταβάλλει σε άπλο εξάρτημα του κοινωνικού περιβάλλοντος και τελικά των κοινωνικών δυνάμεων, που το οργανώνουν σύμφωνα με τα συμφέροντά τους ή την παράσταση που έχουν γι' αυτά.

Οί στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης παραγνωρίζουν το γεγονός ότι η έννοια της προόδου δεν είναι απόλυτα συνυφασμένη με όλες τις τάσεις της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Λείπει από τις αναλύσεις όρισμένων στοχαστών του Διαφωτισμού, όπως λ.χ. του Montesquieu, που τείνουν προς τις κοινωνιολογικές εξηγήσεις. Έξάλλου η πρόοδος μπορεί να πάρει τη μορφή της συνειδητοποίησης των αντιφάσεων του κοινωνικού περιβάλλοντος, ιδίως όταν η δομή του δεν έχει όρθολογικό χαρακτήρα και αλλοιώνεται ή χάνει τη συνοχή της, γιατί υπάρχουν περιττές ή παρασιτικές επιβιώσεις. Αναφορά στην έννοια αυτή της προόδου προϋποθέτει ή κριτική που ασκούν φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού, όπως ο Βολταίρος ή ο Condorcet, στη φεουδαρχική κοινωνική ιεραρχία ή το φεουδαρχικό τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Αν η πρόοδος έχει τη μορφή της συνειδητοποίησης των αντιφάσεων που δημιουργούνται στο κοινωνικό περιβάλλον, ή αποδοχή της άποψης ότι υπάρχει προοδευτική εξέλιξη στην ιστορία δεν μεταβάλλει καθόλου τον άνθρωπο σε εξάρτημα του κοινωνικού περιβάλλοντος και των κοινωνικών κατηγοριών που το διαμορφώνουν ανάλογα με τις επιδιώξεις τους.

Τελικά η Σχολή της Φρανκφούρτης και ιδιαίτερα ο Horkheimer αρνιούνται τη γνησιότητα του όρθολογισμού του Διαφωτισμού στο βαθμό που ο όρθολογισμός προϋποθέτει την αναγνώριση της κριτικής λειτουργίας του στοχασμού. Κατά τον Horkheimer, ο όρθολογισμός του Διαφωτισμού καταλήγει σε μιá νατουραλιστική και στατική θεώρηση για τον άνθρωπο, που αρνιέται τον ιστορικό χαρακτήρα της συνείδησής του¹. Ο όρθολογισμός αυτός, ίσως εξαιτίας της σαφήνειας στη μορφή που αναζητεί, εκφράζεται με μιá μονοδιάστατη γλώσσα². Η γλώσσα αυτή δεν προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να άρνηθί τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως διαμορφώνονται σε μιá φωτισμένη εποχή. Όσο πιο πολύ μιá εποχή είναι φωτισμένη, τόσο ο άνθρωπος γίνεται εξάρτημά της, περιορίζεται ή δυνατότητά του να συνειδητοποιήσει τις αναπόφευκτες αντιφάσεις της και παραιτείται από την πράξη που θα την ανανεώσει. Ο Διαφωτισμός δικαιώνει ήθικά και έκλογικεύει θεωρητικά μιá ολοκληρωτική εξάρτηση του ανθρώπου από το κοινωνικό περιβάλλον και από τις δυνάμεις που το διαμορφώνουν.

1. M. Jay, όπ. παρ., σ. 217.

2. M. Jay, όπ. παρ., σ. 263.

Ἡ συνέπεια αὐτὴ δὲν προκύπτει μόνον ἀπὸ τὸν μὴ αὐθεντικὸ ὀρθολογισμὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση τῆς τεχνολογικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση¹. Ἡ κυριαρχία πάνω στὴ φύση πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ λογικὸ, ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ὅσο ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴν κυριαρχία πάνω στὴ φύση, τόσο πιὸ πολὺ μεγαλώνει ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὰ ὄργανα στοχασμοῦ ποὺ τοῦ προσφέρει, τόσο περιορίζεται ἡ δυνατότητά του νὰ τὸ κρίνει. Συμπερασματικά, ὁ Διαφωτισμὸς δικαιώνεται στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφυπνίζει τὴ νόηση, ἀπαλλάσσοντάς την, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώκει, ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ λογικοῦ², ὅπως τὸ ἐννοεῖ.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης ἐπιφανειακὰ μόνον προεκτείνει τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀπὸ τὸν Marx, τὸν Engels ἢ ἀκόμα καὶ τὸν Hegel. Οἱ κυριότερες θέσεις τῆς Σχολῆς ἐκφράζουν τὴν ἀνυπομονησία, τὴν ἔλλειψη κατανόησης τῆς πολλαπλότητας καὶ τῶν λογικῶν μορφῶν στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἡ κριτικὴ, μὲ τὴ σημασία τῆς ἀμφισβήτησης, θεωρεῖται ἀπὸ τὴ Σχολὴ σὰν ἡ πιὸ αὐθεντικὴ λειτουργία τῆς νόησης καὶ γενικὰ τῆς συνείδησης. Ὁ ὑποκειμενισμὸς μεταβάλλεται σὲ δόγμα. Ἡ ἀμφισβήτηση, ποὺ τὸν ἐκφράζει, ἀποκαλύπτει, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶναι ἀμφισβήτηση, τὴν ἀλήθεια.

Οἱ θέσεις αὐτὲς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρηθῆ ἡ Σχολὴ σὰ μιά ἀπὸ τὶς τάσεις τοῦ σύγχρονου ἐξωλογικοῦ στοχασμοῦ. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἐξωλογικοῦ στοχασμοῦ ποὺ ἀναπτύσσει μιά κοινωνικὴ κατηγορία, ὅταν ἡ ἐπιβολὴ τῆς καὶ πιὸ γενικὰ ὁ ἱστορικὸς τῆς ρόλος τερματίζεται. Οἱ ἐξωλογικὲς τάσεις τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης προεκτείνουν τὸν ἀναρχισμὸ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα. Ἐκφράζουν τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ποὺ μπορεῖ νὰ σχηματίσει μιά κοινωνικὴ κατηγορία ποὺ δὲν ἔχει συνειδητοποιήσει τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῆς καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἰδεολογία διαμορφώνεται ἀπὸ ἀνυπόμονους στοχαστές. Οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ ἔχουν ἀρκετὴ διορατικὴτητα γιὰ νὰ διαισθανθοῦν τὶς ἀντιφάσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν Δυτικῶν Χωρῶν κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ἰδίως ἂν θεωρηθῆ ἐξελικτικά. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ ἀναπτύξουν τὴν συνολικὴ θεώρηση, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ κατανοηθῆ ἡ τάση ποὺ ὀδηγεῖ στὸ ξεπέραςμα τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν. Ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τους αὐτῆς τείνουν πρὸς τὸν οὐτοπισμὸ καὶ με-

1. M. Jay, ὄπ. παρ., σ. 275.

2. M. Jay, ὄπ. παρ., σ. 253.

ταβάλλουν τήν ἀμφισβήτηση σέ ἓνα εἶδος μεταφυσικῆς οὐσίας μέ ὑπεριστορικές διαστάσεις.' Ὁ ἐξωλογικὸς χαρακτήρας τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συγκριθῆ μέ τὸν ἐξωλογικὸ χαρακτήρα καὶ τίς οὐτοπικές τάσεις ὀρισμένων χιλιαστικῶν αἱρέσεων τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα.

Ὅπως δὴποτε, ὁ ἰδιότυπος ἱρασιοναλισμὸς τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης ὀδηγεῖ σέ μιὰ ἐρμηνεῖα τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ πλησιάζει πιὸ πολὺ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Jaspers παρὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Hegel, ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Marx, τὸν Engels καὶ τὸν Lukacs. Ὁ Διαφωτισμὸς δικαιώνει, σύμφωνα μέ τὴ Σχολή τῆς Φρανκφούρτης, τὸν ἐξωλογικὸ στοχασμὸ ὅπως κατὰ τὸν Jaspers, ὀδηγεῖ στὴν αὐτογνωσία, ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν ὑπερβακὴ διάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ, μέ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεται ὁ Διαφωτισμὸς, δὲν εἶναι ἐντελῶς νέα στὴν ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Charbon καὶ τὸν Pascal ὁ Σκεπτικισμὸς. Οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ τονίζουν ὅτι ἡ σκεπτικὴ θέση δείχνει τὴν ἀδυναμία τοῦ λογικοῦ. Ἔτσι προετοιμάται ὁ ἀνθρώπος πνευματικῶς γιὰ νὰ δεχθῆ τὴν πίστη ποὺ τοῦ προσφέρεται ἀπὸ τὴ Θεία Χάρη. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ τοῦ Σκεπτικισμοῦ ἴσως δὲν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τὸ ἀθηντικὸ πνεῦμα του. Ἀντίθετα, ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ Σχολή τῆς Φρανκφούρτης ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τοὺς σκοποὺς καὶ τὴ μέθοδο τῶν πιὸ σημαντικῶν ἐκπροσώπων του. Γι' αὐτοὺς ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἀμφισβήτηση δὲν ἦσαν αὐτοσκοπὸς, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς πιὸ δίκαιης κοινωνίας καὶ μιᾶς πιὸ ὀρθολογικῆς, συγκροτημένης καὶ συστηματικῆς θεωρίας γιὰ τὸ φυσικὸ κόσμο, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ φωτισμοῦ τῆς συνείδησης ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικά της ἔργα.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ

ALEMBERT, Jean le Rond d'

Κείμενα:

Oeuvres philosophiques, historiques et littéraires, εκδ. Bossange και Berlin, 5 τόμοι, Paris, 1821.

Discours Préliminaire de l'Encyclopédie, Paris, Éditions Gonthier, σειρά Médiations, 1965.

Essai sur les éléments de philosophie, εκδ. R. N. Schwab, Hildesheim, G. Olms, 1965 (Paris, 1805).

Μελέτες:

R. Grimsley, *Jean d'Alembert*, Oxford, 1963.

T. L. Hankins, *Jean d'Alembert, Science and the Enlightenment*, Oxford 1970.

M. Muller, *Essai sur la philosophie de Jean d'Alembert*, Paris, 1926.

ARNAULD, A. - NICOLE, P.

A. Arnauld et P. Nicole, *La logique ou l'art de penser*, Paris, σειρά Garnier - Flammarion, 1970.

BAYLE, Pierre

Oeuvres diverses, 4 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1970 (La Haye, 1727 - 31).

Dictionnaire historique et critique, έκλογή άρθρων A. Niderst, Paris, Éditions Sociales, 1974.

BOSSUET, Jacques Bénigne

Discours sur l'histoire universelle, Paris, σειρά Garnier - Flammarion, 1966.

CONDORCET, Marie, Jean, Antoine de

Κείμενα :

Oeuvres, έκδ. A. Condorcet O'Connor - M. F. Arago, 12 τόμοι, Paris, F. Didot, 1847 - 49.

Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain, έκδ. Y. Belaval, Paris, Vrin, 1970.

Μελέτες :

J. Bouissounousse, *Condorcet, le philosophe dans la révolution*, Paris, 1962.

L. Cahen, *Condorcet et la révolution française*, Paris, 1904.

A. Cento, *Condorcet e l'idea di progresso*, Firenze, 1956.

G. G. Granger, *La mathématique sociale du Marquis de Condorcet*, Paris, 1956.

A. Koyré, *Condorcet*, *Revue de Metaphysique et de Morale*, 54, 1948, σ. 166 - 189.

DESCARTES, René

Oeuvres Philosophiques, έκδ. F. Alquié, 3 τόμοι, Paris, Garnier 1963 - 1973.

DIDEROT, Denis

Κείμενα :

Oeuvres complètes, έκδ. J. Assezat, 20 τόμοι, Paris, 1875 - 77.

Oeuvres, έκδ. A. Billy, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1946.

Oeuvres Esthétiques, έκδ. P. Vernière, Paris, Garnier, 1959.

Oeuvres Philosophiques, έκδ. P. Vernière, Paris, Garnier, 1961.

Oeuvres Politiques, έκδ. P. Vernière, Paris, Garnier, 1963.

J. Lough, *The «Encyclopédie» of Diderot and d'Alembert : Selected Articles*, έκδ. J. Lough, Cambridge, Cambridge University Press, 1969 (1954).

A. Soboul, *Textes choisis de l'Encyclopédie*, Paris, Éditions Sociales, 1952.

Μελέτες :

J. M. Dolle, *Diderot, politique et éducation*, Paris, 1973.

P. Hermand, *Les idées morales de Diderot*, Paris, 1923.

I. K. Luppöl, *Diderot, Ses idées philosophiques*, Paris, 1936.

R. Pomeau, *Diderot*, Paris, 1967.

J. Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris, 1962.

K. Rosenkranz, *Diderots Leben und Werke*, 2 τόμοι, Leipzig, 1866.

A. Vartanian, *Diderot and Descartes*, Princeton, 1953.

FONTENELLE, Bernard le Bovier de

Essai sur l'histoire, Histoire des oracles et autres textes, Paris, Union Générale d'éditions, σειρά 10 -18, 1966.

GASSENDI, Pierre

Exercitationes Paradoxicæ adversus Aristoteleos, έκδ. B. Rochot, Paris, Vrin, 1959.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich

Werke, 20 τόμοι, Frankfurt am Main, Suhrkamp-Verlag, Theorie Werk-
ausgabe.

2. *Jänaer Schriften, Über die Wissenschaftlichen Behandlungsarten des
Naturrechts.*

7. *Grundlinien der Philosophie des Rechts.*

12. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.*

La raison dans l'histoire, γαλλική μετάφραση με εισαγωγή και σχόλια Κ.
Παπαϊωάννου, Paris, Union Générale d'éditions, σειρά 10 - 18, 1965.

Le droit naturel, γαλλική μετάφραση με εισαγωγή και σχόλια André Kaan,
Paris, Gallimard, σειρά Idées, 1972.

HELVETIUS, Claude Adrien

Κείμενα :

Oeuvres complètes, 14 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1967 - 69 (Paris,
1795).

De l'esprit, επιλογή κειμένων G. Besse, Paris, Éditions Sociales, 1959.

De l'esprit, έκδ. F. Chatelet, Verviers, Marabout, 1973.

Μελέτες :

G. Besse, *Un maître du rationalisme français au XVIIIe siècle*, Paris,
1959.

I. Cumming, *Helvétius : His Life and Place in the History of Educatio-
nal Thought*, London, 1955.

I. L. Horowitz, *Claude Helvétius : Philosopher of Democracy and En-
lightenment*, New York, 1954.

H. Momjan, *Helvétius*, Moscou, 1959.

G. Plechanow, *Beiträge zur Geschichte des Materialismus, Holbach,
Helvétius, Marx*, Stuttgart, 1921, (3η έκδοση).

D. W. Smith, *Helvétius, A Study in Pensecution*, Oxford, 1965.

HOBBS, Thomas

Leviathan, έκδ. M. Oackeshott, Oxford, Blackwell's Political Texts, 1960.

HOLBACH, Paul Henri Thiry d'

Κείμενα :

Ethocratie ou le Gouvernement fondé sur la Morale, Hildesheim, G. Olms, 1973 (Amsterdam, 1776).

La politique naturelle, 2 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1971 (Amsterdam, 1773).

Système de la nature ou des loix du monde physique et du monde moral, Nouvelle édition par (Denis) Diderot, 2 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1966. (Paris 1821).

Système social, 3 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1969, (Amsterdam, 1773).

Μελέτες :

R. Hubert, *D'Holbach et ses amis*, Paris, 1928.

P. Naville, *D'Holbach et la philosophie scientifique au XVIIIe siècle*, Paris, 1967 (2η έκδοση).

V. W. Topazio, *D'Holbach's Moral Philosophy, Its Background and Development*, Genève, 1956.

KANT, Immanuel

Werke, έκδ. W. Weischedel, 6 τόμοι, Frankfurt am Main, Insel - Verlag, 1956 - 1964.

IV. *Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie, Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft.*

VI. *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik, Beantwortung der Frage : Was ist Aufklärung?*

Δοκίμια, ελληνική μετάφραση Ε. Π. Παπανούτσου, 'Αθήνα, Δωδώνη, 1972.

LAMETTRIE, Julien Offray de

Κείμενα :

Oeuvres Philosophiques, 2 τόμοι, Hildesheim, G. Olms, 1970 (Berlin, 1774).

M. Tisserand, *Lametrie, Textes choisis*, Paris, Éditions Sociales, 1954.

Μελέτες :

E. Du Bois-Reymond, *Rede über Lametrie*, Berlin, 1875.

A. Vartanian, *Lametrie's «L'homme machine»: A Study in the Origins of an Idea*, Princeton, 1960.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm .

Opera Philosophica Quae Exstant, έκδ. J. E. Erdmann, Meisenheim am Glan, Scientia Verlag, 1974 (ἀνατύπωση).

The Political Writings of Leibniz, έκδ. P. Riley, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

Monadologie, έκδ. και σχόλια E. Boutroux, Paris, Delagrave, 1956.

Essais de Théodicée, έκδ. J. Brunschwig, Paris, σειρά Garnier-Flammation, 1969.

Kleine Schriften zur Metaphysik, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.

Nouveaux Essais sur l'entendement humain, έκδ. J. Brunschwig, Paris, σειρά Garnier-Flammation, 1966.

LOCKE, John

Works, 10 τόμοι, Meisenheim am Glan, Scientia Verlag, 1963 (London, 1823).

The Educational Writings of John Locke, έκδ. J. L. Axtell, Cambridge, Cambridge University Press, 1968.

An Essay concerning Human Understanding, London, Dent, σειρά Everyman, 1961, 2 τόμοι.

Lettre sur la tolérance, γαλλική μετάφραση και εισαγωγή R. Polin, Paris, P.U.F., 1965.

MONTAIGNE, Michel

Essais, έκδ. M. Rat, 3 τόμοι, Paris, σειρά Garnier, 1948.

MONTESQUIEU, Charles de Secondat

Κείμενα :

Oeuvres, έκδ. R. Caillois, 2 τόμοι, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1966.

Oeuvres complètes, έκδ. A. Masson, 3 τόμοι, Paris, Nagel, 1950 - 55.

Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, έκδ. G. Truc, Paris, σειρά Garnier, 1945.

De l'esprit des lois, έκδ. G. Truc, 2 τόμοι, Paris, σειρά Garnier, 1949.
J. Ehrard, *Montesquieu: Présentation d'extraits de l'esprit des lois*, Paris, Éditions Sociales, 1969.

Μελέτες :

L. Althusser, *Montesquieu, la politique et l'histoire*, Paris, 1974 (4η έκδοση).

I. Berlin, *Montesquieu*, London, 1956.

C. P. Courtney, *Montesquieu and Burke*, Oxford, 1963.

Ch. Dedeyan, *Montesquieu et l'Angleterre*, Paris, Centre de Documentation Universitaire, 1959.

J. Dedieu, *Montesquieu, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1943.

E. Durkheim, *Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie*, Paris, 1953.

L. M. Levin, *The Political Doctrine of Montesquieu's «Esprit des lois», Its Classical Background*, New York, 1936.

M. Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, τόμ. 1, *De Montesquieu à Robespierre*, Paris, 1946.

Ch. Oudin, *Le spinozisme de Montesquieu, Étude critique*, Genève, 1971 (Paris, 1911).

R. Shackleton, *Montesquieu, A Critical Biography*, Oxford, 1961.

PASCAL, Blaise

Oeuvres complètes, έκδ. L. Lafuma, Paris, Seuil, 1963.

Pensées, έκδ. L. Brunschvicg - Ch. M. des Granges, Paris, Garnier, 1948.

ROUSSEAU, Jean Jacques

Κείμενα :

Oeuvres complètes, έκδ. B. Gagnebin, M. Raymond, P. Burgelin, 4 τόμοι, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1959 - 1969.

III. *Du contrat social, Écrits politiques*.

IV. *Émile, Éducation, Morale, Botanique*.

Oeuvres complètes, έκδ. M. Launay, 3 τόμοι, Paris, Seuil, 1971.

The Political Writings of Jean-Jacques Rousseau, έκδ. C. E. Vaughan, με εισαγωγή και αναλυτικά σχόλια, 2 τόμοι, Oxford, Blackwell's Political Texts, 1962.

Religious Writings, έκδ. R. Grimsley, Oxford, 1970.

Contrat social, έκδ. M. Halbwachs, με αναλυτικά σχόλια, Paris, Aubier, 1943.

Τὸ Κοινωνικὸ Συμβόλαιον, μετάφραση Δ. καὶ Ν. Κούχτσογλου, Ἀθήνα, Δαρσαῖς, 1963.

Μελέτες :

P. Burgelin. *La philosophie de l'existence de Jean-Jacques Rousseau*, Paris, 1951.

E. Cassirer, *The Question of Jean-Jacques Rousseau*, New York, 1954.

E. Cassirer, *Rousseau, Kant and Goethe*, New York, 1963 (2η ἔκδοση).

R. Dérathé, *Jean-Jacques Rousseau et le Christianisme*, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 58, 1948, σ. 379 - 414.

R. Dérathé, J. - J. Rousseau et la science politique de son temps, Paris, 1970 (2η ἔκδοση).

M. Francès, *Les réminiscences spinozistes dans le Contrat Social de Rousseau*, *Revue Philosophique*, 1951, σ. 61 - 84.

R. Grimsley, *Rousseau and the Religious Quest*, Oxford, 1968.

R. Grimsley, *The Philosophy of Rousseau*, Oxford, 1973.

B. Groethuysen, J. - J. Rousseau, Paris, 1949.

H. Höffding, J. - J. Rousseau and his Philosophy, transl. W. Richards and L. E. Saida, New Haven, 1930.

R. Hubert, *Rousseau et l'Encyclopédie : Essai sur la formation des idées politiques de Rousseau (1842 - 56)*, Paris, 1928.

M. Launay, *Rousseau*, Paris, 1968.

P. M. Masson, *La religion de J. - J. Rousseau*, Paris, 1916.

R. Polin, *La politique de la solitude, essai sur J. - J. Rousseau*, Paris, 1971.

SPINOZA, Baruch

Opera quotquot reperta sunt, ἔκδ. J. van Vloten - J. P. N. Land, 4 τόμοι, Hagae, M. Nijhoff, 1914 (3 η ἔκδοση).

TURGOT, Anne Robert Jacques

Κείμενα :

Oeuvres, 2 τόμοι, Paris, 1844.

G. Schelle, *Turgot, oeuvres et documents avec biographie et notes*, 5 τόμοι, Paris, 1913 - 23.

Μελέτες :

D. Dakin, *Turgot and the Ancien Régime in France*, London, 1939.

L. Say, *Turgot*, Paris, 1904.

VICO, Giambattista

Jean-Baptiste Vico, *Principes de la philosophie de l'histoire*, επιλογή κειμένων, γαλλική μετάφραση και εισαγωγή J. Michelet, Paris, A. Colin, 1963 (2η έκδοση).

VOLTAIRE, François Marie Arouet

Κείμενα :

Oeuvres, έκδ. L. Moland, 52 τόμοι, Paris. Garnier Frères, 1877 - 1882.

Correspondance, έκδ. Th. Besterman, 2 τόμοι, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1963.

Dialogues et anecdotes philosophiques, έκδ. R. Naves, Paris, Garnier, 1940.

Dictionnaire philosophique, έκδ. J. Benda, 2 τόμοι, Paris, Garnier, 1936.

Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, έκδ. R. Pomeau, 2 τόμοι, Paris, Garnier, 1963.

Mélanges, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1961.

Précis du siècle de Louis XV, Paris, Garnier, 1938.

Le siècle de Louis XIV, 2 τόμοι, Paris, Garnier, 1948.

Traité de métaphysique, έκδ. H. T. Patterson, Manchester, 1937.

Φιλοσοφική Κριτική, επιλογή κειμένων, μετάφραση Σ. Ξανθάκη, 'Αθήνα, Διεθνή Βιβλία, 1971.

Μελέτες :

G. Brandes, *Voltaire*, 2 τόμοι, Berlin, 1923, 2η έκδοση.

J. R. Carré, *Consistence de Voltaire le philosophe*, Paris, 1938.

J. R. Carré, *Réflexions sur l'Anti-Pascal de Voltaire*, Paris, 1935.

P. Gay, *Voltaire's Politics*, Princeton, 1960.

G. Lanson, *Voltaire*, Paris, 1906.

R. Naves, *Voltaire et l'Encyclopédie*, Paris, 1938.

R. Naves, *Voltaire, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1947.

R. Pomeau, *La politique de Voltaire*, Paris, 1965.

R. Pomeau, *La religion de Voltaire*, Paris, 1956.

R. Pomeau, *Voltaire par lui-même*, Paris, 1963.

C. Rowe, *Voltaire and the State*, London, 1956.

M. Sina, *L'«Anti-Pascal» di Voltaire*, Milano, 1970.

O. Wade, *Studies on Voltaire*, Princeton, 1947.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

T. Adorno - M. Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam, 1947.

J. W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*, London, 1960 (2η έκδοση).

L. Althusser, *Sur le rapport de Marx à Hegel, La Philosophie Contemporaine*, έκδ. R. Klibansky, 4 τόμοι, Firenze 1971, 4ος τόμος, σ. 358 - 377.

R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris, 1967.

R. Aron, *Δεκαοχτώ μαθήματα για τη Βιομηχανική Κοινωνία*, μετάφραση Α. Γαβριηλίδου, 'Αθήνα, 1972.

C. L. Becker, *Heavenly City of the Eigtheenth - century Philosophers*, New Haven and London, 1970 (1932).

O. R. Bloch, *La philosophie de Gassendi*, La Haye, 1971.

F. Bouillier, *Histoire de la philosophie Cartésienne*, 2 τόμοι, Hildesheim, 1972 (Paris, 1868).

H. Brunschwig, *Société et Romantisme en Prusse au XVIIIe siècle*, Paris, 1973.

J. B. Bury, *The Idea of Progress, An Inquiry into its Origin and Growth*, New York, 1960.

H. Cairns, *Legal Philosophy from Plato to Hegel*, Baltimore, 1949.

E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, 1951.

R. L. Colie, *Light and Enlightenment, A study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians*, Cambridge, 1957.

R. E. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford, 1946.

F. Copleston, *A History of Philosophy*, 8 τόμοι, London, 1946 - 66.

VI, *Wolff to Kant*.

L. G. Crocker, *Nature and Culture, Ethical Thought in the French Enlightenment*, Baltimore, 1963.

A. Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge, 1968.

H. Denis, *Histoire de la pensée économique*, Paris, 1971 (3η έκδοση).

A. Desautels, *Les Mémoires de Trévoux et le mouvement des idées au XVIIIe siècle*, Roma, 1956.

- J. D'Hondt, *De Hegel à Marx*, Paris, 1972.
- J. D'Hondt (ἐκδ.), *Hegel et le siècle des lumières*, Paris, 1974.
- J. Ehrard, *L'idée de Nature en France à l'Aube des Lumières*, Paris, 1970.
- F. Engels, *Anti-Dühring*, γαλλική μετάφραση E. Botigelli, Paris, 1950.
- F. Engels, *Dialectique de la Nature*, γαλλική μετάφραση E. Botigelli, Paris, 1952.
- B. Farrington, *Head and Hand in ancient Greece*, London, 1947.
- R. Fossier, *Histoire sociale de l'Occident Médiéval*, Paris, 1970.
- P. Francastel, *Utopie et institutions au dixhuitième siècle : Le Pragmatisme des lumières*, Paris, 1963.
- J. M. Gabaude, *Philosophie compréhensive de la néecessitation libératrice*, Toulouse, 1972.
- P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, Oxford, 1952.
- P. Gay, *The Enlightenment : an Interpretation*, 2 τόμοι, London, 1967 - 1970.
- (I. *The Rise of Modern Paganism*, II. *The Science of Freedom*).
- L. Goldmann, *Le Dieu Caché*, Paris, 1959.
- J. L. Goré, *La notion d'indifférence chez Fénelon et ses sources*, Paris, 1956.
- H. Gouhier, *Descartes*, Paris, 1973.
- S. Goyard - Fabre, *La Philosophie des lumières en France*, Paris, 1972.
- B. Groethuysen, *Ἡ φιλοσοφία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης*, μετάφραση Τ. Κονδύλη, Ἀθήνα, 1973.
- G. Gurvitch (ἐκδ.), *Traité de sociologie*, 2 τόμοι, Paris, 1968.
- G. Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale*, 5 τόμοι, Paris, 1966 - 72. (II. *La révolution Galiléenne*, IV. *Les principes de la pensée au siècle des lumières*, V. *Dieu, la nature et l'homme au siècle des lumières*).
- N. Hampson, *The Enlightenment*, σειρά περὶ Pelican (The Pelican history of European Thought, 4). 1968.
- P. Hazard, *La pensée Européenne au XVIIIe siècle : De Montesquieu à Lessing*, 2 τόμοι, Paris, 1946.
- P. Hazard, *La crise de la conscience Européenne*, 2 τόμοι, Paris, 1961, (2η ἔκδοση).
- R. Hubert, *Les sciences sociales dans l'Encyclopédie*, Paris, 1928.
- J. Hyppolite, *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*, 2 τόμοι, Paris, 1946.
- K. Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, Zürich 1950 (Ἑλληνική με-

- τάφραση Χ. Μαλεβίτση, Κ. Γιάσπερς, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, 'Αθήνα, χ.χ.).
- M. Jay, *The Dialectical Imagination*, London, 1973.
- B. Jeu, *La philosophie soviétique et l'Occident*, Paris, 1969.
- Π. Κανελλόπουλος, *Ίστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, Μέρος τρίτο, Τεύχος Α - Β, ἀπὸ τὸν Βολταῖρο ὡς τὸν Γκαῖτε*, 'Αθήναι, 1970.
- L. Kolakowski, *Chrétiens sans église*, Paris, 1969.
- G. Kortian, *Le problème de l' «Aufklärung»*, *Les Études philosophiques* 28 (1973), σ. 291 - 314.
- F. A. Lange, *Geschichte des Materialismus*, 2 τόμοι, Leipzig, 1926.
- H. Lefebvre, *Descartes*, Paris, 1947.
- G. Leff, *Medieval Thought, St. Augustine to Ockham*, London, 1958.
- A. Lenoble, *Histoire de l'idée de nature*, Paris, 1969 (2η ἔκδοση).
- K. Löwith, *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*, Chicago, 1949.
- G. Lukacs, *Der junge Hegel*, Zürich, 1948.
- G. Lukacs, *La destruction de la raison*, γαλλική μετάφραση G. Stanislas, A. Gisselbrecht καὶ E. Pfrimmer, 2 τόμοι, Paris, 1958 - 1959.
- G. Lukacs, *Tactique et Ethique*, *Revue Internationale de Philosophie*, 27 (1973), σ. 371 - 406.
- G. Lukacs, *Writer and Critic*, δοκίμια, London, 1970.
- A. MacIntyre, *Marxism and Christianity*, σειρά Pelican, 1968.
- M. Mandelbaum, *History, Man and Reason, A Study in Nineteenth Century Thought*, Baltimore, 1971.
- R. Mandrou, *Des humanistes aux hommes de science*, Paris, 1973.
- H. Marcuse, *Reason and Revolution*, London, 1955.
- K. Martin, *French Liberal Thought in the Eighteenth Century, A Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, New York, 1963.
- K. Marx, *Oeuvres*, γαλλική ἔκδοση M. Rubel, 2 τόμοι, Paris, Gallimard, σειρά Pléiade, 1963 - 1965.
- K. Marx - F. Engels, *La sainte Famille*, γαλλική μετάφραση E. Cogniot, Paris, Éditions Sociales, 1969.
- K. Marx - F. Engels, *Études philosophiques*, Paris, Éditions Sociales, 1951.
- A. A. Maurer, *Medieval Philosophy*, New York, 1962.
- M. Mauss, *Sociologie et Anthropologie*, Paris, 1950.
- M. Mauss, *Oeuvres*, 3 τόμοι, Paris, 1969 (ἀνατύπωση).
- R. Mauzi, *L'Idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Paris, 1969.
- C. W. Mills, *The Sociological Imagination*, σειρά Pelican, 1970 (2η ἔκδοση).

- C. W. Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Έλληνική μετάφραση Ν. Μακρυ-
νικόλα - Σ. Τσακντά, 'Αθήνα, 1974.
- S. Mintz, *The Hunting of Leviathan*, Cambridge, 1970.
- R. Mondolfo, *La Comprensione del soggetto umano nell' Antichità Clas-
sica*, Firenze, 1958.
- R. Mondolfo, *Momenti del pensiero Greco e Cristiano*, Napoli, 1964.
- D. Mornet, *La pensée Française au XVIIIe siècle*, Paris, 1969.
- D. Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution Française, 1715 -
1787*, préface de René Pomeau, Paris, 1967 (6η έκδοση).
- G. Mounin, *Histoire de la linguistique*, Paris, 1970.
- E. Namer, *La philosophie Italienne*, Paris, 1970.
- Th. Oizerman, *Problems of the History of Philosophy*, Moscow, 1973.
- M. Pacaut, *La théocratie, l'église et le pouvoir au moyen Age*, Paris,
1957.
- R. R. Palmer, *Catholics and Unbelievers in Eighteenth Century France*,
Princeton, 1970.
- J. Paul, *Histoire intellectuelle de l'Occident médiéval*, Paris, 1973 .
- Z. A. Pelczynski (έκδ.), *Hegel's Political Philosophy, Problems and Per-
spectives*, Cambridge, 1971.
- J. A. Perkins, *The Concept of the Self in the French Enlightenment*, Ge-
nève, 1969.
- J. Piaget, *La psychologie de intelligence*, Paris, σειρά Armand-Colin,
1956.
- F. Picavet, *Les Idéologues, Essai sur l'histoire des idées et des théories
scientifiques, philosophiques et religieuses en France depuis 1789*, Hildesheim,
1972 (Paris, 1891).
- B. Plongeron, *Théologie et politique au siècle des lumières*, Genève,
1973.
- G. Politzer, *Oeuvres*, 2 τόμοι, Paris, 1969, I. *La philosophie et les
mythes*.
- S. Pollard, *The Idea of Progress*, σειρά Pelican, 1971.
- R. Robin, *Histoire et Linguistique*, Paris, 1973.
- P. Ricoeur, *Histoire et Verité*, Paris, 1955.
- J. Roger, *Les sciences de la vie dans la pensée Française du XVIIIe
siècle*, Paris, 1971.
- E. Sapir, *Anthropologie*, Paris, 1967.
- J. - P. Sartre, *La liberté cartésienne, Situations I*, Paris, 1947.
- J. - P. Sartre, *Matérialisme et Révolution, Situations III*, Paris, 1949.
- H. Sée, *L'évolution de la pensée politique en France au XVIIIe siècle*,
Paris, 1925.

P. Tillich, *Histoire de la pensée chrétienne*, Paris, 1968.

J. Touchard, *Histoire des idées politiques*, 2 τόμοι, Paris, 1962 (2η έκδοση).

W. Ullman, *A History of Political Thought, The Middle Ages*, σειρά Pelican, 1968.

V. Volguine, *Le développement de la pensée sociale en France au XVIIIe siècle*, Moscou, 1973.

H. Wallon, *La genèse du caractère chez l'enfant*, Paris, 1954 .

W. H. Walsh, *An Introduction to Philosophy of History*, London, 1967 (3η έκδοση).

A. G. Widgery, *Les grandes doctrines de l'histoire, de Confucius à Toynbee*, γαλλική μετάφραση Serge Bricianer, Paris, 1965.

B. Willey, *The Eighteenth-century Background*, σειρά Pelican, 1967.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Adorno, Th. 311, 313
 Althusser 233, 311
 Ἀναξαγόρας 33, 285
 Ἀντισθένης 87
 Ἀντιφῶν 276
 Ἀνσελμος 60
 Ἀριστοτέλης 10, 29, 32, 33, 35, 36, 41, 48, 49, 50, 53, 74, 84, 92, 94, 101, 129, 174, 183, 273
 Αἰγουστίνος 136, 156
 Bacon, Fr. 10, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 108, 130, 140, 168, 174, 175, 176, 310, 311
 Balzac 307, 309
 Bauer, B. 292
 Bayle 10, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 110, 111, 146
 Bellarmin 64, 99
 Berdiaeff 281
 Bergson 304
 Berkeley 11
 Berruyer 199
 Böhme 310
 Bolingbrooke 230
 Βολταῖρος 9, 10, 13, 18, 41, 42, 44, 46, 48, 49, 51, 67, 74, 88, 95, 100, 101, 102, 106, 107, 119, 121, 131, 137, 139, 143, 144, 145, 148, 150, 151, 156, 203, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 286, 287, 299, 314
 Bonald 20
 Bonnet, Charles 200, 201
 Bossuet 67, 68, 135, 136, 137, 227
 Brissot de Warville 12
 Buffier 152
 Buffon 205, 206, 276
 Burckhardt 81
 Burke 111, 224, 285
 Γαλιλαῖος 83
 Charron Pierre 199, 316
 Collins 293
 Comte 50, 183, 194
 Condillac 11, 24, 39, 313
 Condorcet 10, 13, 18, 25, 43, 44, 46, 49, 51, 52, 57, 65, 74, 85, 131, 137, 143, 148, 151, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 200, 238, 256 300, 310, 314
 Cousin 294
 Crocker Lester 245
 D'Alembert 10, 18, 42, 44, 57, 61, 73, 82, 90, 91, 102, 107, 137, 143, 150, 151, 156, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 195, 197, 203, 204, 205, 300
 Δάντης 142
 Danto, A. 26
 Descartes 17, 22, 23, 24, 31, 43, 48, 95, 100, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 127, 143, 149, 150, 173, 175, 176, 177, 188, 204, 205, 213, 241, 275, 278, 283, 293, 296
 Deschamps dom 152
 Δημόκριτος 10, 28, 30, 84
 D'Holbach 11, 144, 147, 194, 195, 196, 197, 203, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 263, 301
 Diderot 10, 18, 41, 42, 51, 57, 61, 71, 72, 74, 89, 90, 101, 102, 121, 122, 123, 128, 140, 142, 144, 260, 261,

262, 263, 284, 288, 298
Dilthey 261, 311
Duns Scot 63, 70, 296
Durkheim 38, 244, 283, 284
Ehrard J. 234
Ἐμπεδοκλῆς 35
Engels 291, 292, 293, 295, 298, 300,
301, 304, 311, 315, 316
Ἐπίκουρος 29, 37, 38, 39, 41, 51, 52,
53, 95
Farrington 37
Fénelon 111, 152
Fichte 289
Foe de 300
Fontenelle 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 110, 111, 150
Francès, Madeleine 126
Gay Peter 43, 46
Gassendi 10, 92, 93, 94, 95, 111
Goethe 156
Gournay 255
Goyard - Fabre 118
Gusdorf 221
Ἡράκλειτος 84
Hamann 111
Hardouin (Abbé Jean) 199
Hazard 111
Hegel 17, 20, 26, 45, 46, 130, 137, 146,
156, 168, 194, 196, 224, 261, 262,
282, 283, 284, 285, 286, 287, 288,
289, 290, 291, 292, 294, 295, 298,
299, 302, 303, 305, 306, 307, 315,
316
Heidegger 27, 28, 282
Helvétius 10, 12, 18, 126, 209, 210,
211, 212, 213, 214, 215, 216, 217,
223, 229, 231, 239, 246, 247, 251,
260, 263, 296, 312
Herder 10, 290
Hobbes 17, 65, 229, 230
Horkheimer, M. 311, 313, 314
Hugo v. 289
Hume 11, 312
Θεοδώριδος 87
Θουκυδίδης 29
Θωμᾶς Ἀκινάτης 59, 60, 61, 62, 63, 70
Jaspers 55, 56, 220, 316
Joyce, James 308, 309

Kant 10, 44, 45, 55, 60, 137, 139
Kierkegaard 27, 308
Labruyère 258
Lametrie 11, 203, 248, 274, 275, 276,
277, 278, 279, 301, 312
La Mothe le Vayer 91
Lange, F. A. 251
Lavelle 27
Leibniz 127, 128, 129, 130, 131, 140,
207, 278, 308
Le Large de Lignac 152, 156, 201, 202,
203, 274
Lesenne 27
Lévy Bruhl, L. 38
Locke 11, 23, 24, 25, 37, 46, 47, 73,
107, 140, 146, 150, 151, 156, 159,
160, 169, 170, 177, 179, 201, 293,
296, 313
Λουκρήτιος 40, 52
Lukacs 282, 292, 304, 305, 306, 307,
309, 310, 311, 316
Mably 12
Machiavelli 113, 185
Maine de Biran 11, 27, 249
Maistre, Joseph de 20
Malebranche 68, 72, 100, 102, 135, 255,
259
Mandeville 230
Marcel, Gabriel 27, 281
Marx, K. 283, 291, 293, 299, 300, 301,
302, 303, 304, 308, 311, 315, 316
Maupertuis 122
Meinecke 161, 261
Meslier (Curé) 12, 13
Mirabeau 253, 255
Molina 64, 65
Mondolfo, R. 29
Montaigne 82, 83
Montesquieu 8, 9, 10, 13, 18, 25, 50,
92, 102, 123, 124, 131, 144, 146,
229, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 246, 252, 253,
255, 288, 289, 290, 291, 301, 302,
310, 313, 314
Morelly 12, 148
Müller, J.v. 291
Neville 196
Necker 148, 259, 260

- Needham 49
 Nemour, Dupont de 255
 Newton 57, 122, 149, 150, 151, 156,
 168, 177, 178, 313
 Nietzsche 13, 281, 304
 Nizan 37
 Nonotte 199
 Ockham 63
 Όμηρος 141
 Παράκελος 310
 Pascal 9, 64, 66, 69, 70, 74, 155, 199,
 240, 241, 242, 316
 Peirese 91
 Piaget 15, 17, 19
 Πλάτων 22, 24, 29, 31, 32, 34, 35, 39,
 41, 42, 44, 46, 47, 48, 52, 53, 94,
 109, 133, 135, 150, 156, 219, 273
 Πολύβιος 20, 29
 Priestley 293
 Πρωταγόρας 10, 29, 30, 31, 41, 44
 Quesnay 254, 255
 Ricœur 66
 Rivière Mercier de la 255
 Rousseau 10, 11, 18, 44, 46, 47, 48, 52,
 65, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 102,
 110, 111, 120, 124, 125, 126, 131,
 138, 139, 154, 155, 156, 160, 161,
 162, 163, 164, 165, 166, 206, 207,
 208, 209, 210, 211, 216, 217, 246,
 249, 264, 265, 266, 267, 269, 270,
 271, 272, 273, 274, 289, 295, 298,
 310
 Saint - Pierre (Abbé de) 12, 78
 Sapir, E. 133
 Sartre 28, 38, 282
 Savigny 20
 Schelling 304
 Schlegel 286
 Schopenhauer 13, 304
 Shakespeare 142, 219
 Simon, Richard 199
 Smith, A. 148
 Spengler 304, 310
 Spinoza 113, 114, 117, 118, 119, 120,
 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
 128, 130, 196, 199, 207, 235, 296,
 300, 302
 Suter, J. F. 285
 Σωκράτης 30, 34, 35, 42, 44, 90, 303
 Τάκτος 104, 105
 Terrasson (Abbé) 153
 Tillich 54, 55
 Toland 293
 Tolstoi 307
 Turgot 10, 49, 130, 137, 148, 151, 156,
 181, 197, 255, 256, 257, 259, 261,
 310
 Vernière 121
 Vico 10, 107, 108, 109, 110, 111, 307
 Volguine, V. 229
 Weber, Max 311
 Weil, E. 292
 Wright Mills, C. 24, 97
 Young 111
 Zola 308, 309